

Saša Nedeljković*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
snedeljk@f.bg.ac.rs***Stručno usavršavanje u SAD kao antropološki problem:
međunarodni program razmene naučnih radnika kao
okvir za proučavanje distribucije i reprodukcije moći***

Apstrakt: Diskurs o nauci često se koristi za opravdavanje ili prikrivanje distribucije i reprodukcije moći u društvu, iako se on često ne percipira, niti se konceptualizuje kao takav. Neki aspekti naučne delatnosti, odnosno visokoškolskog sistema, posebno su izloženi upotrebi u te svrhe: tu, pre svega, mislim na programe međunarodne razmene naučnih radnika i univerzitetskih nastavnika. Učestvujući u jednom takvom programu bio sam u situaciji da sagledam mnoge manje vidljive aspekte takvog procesa i da ih analiziram uz pomoć pojma moći. U ovom radu ću pokušati da izvršim deskripciju i kontekstualizaciju osnovnih faktora i aktera tog procesa, i da ponudim jedan model za analizu ovakvih i sličnih problema.

Ključne reči: Međunarodna razmena, naučni radnici, univerzitetski nastavnici, SAD, Srbija, antropologija, moć

Uvod

Postoji mnogo diskursa koji se u savremenom svetu koriste za prikrivanje, opravdavanje ili za objašnjavanje distribucije i reprodukcije moći u društvu. Nauka i obrazovanje spadaju u takve diskurse.

Nauka je s idejom moći povezana bar na dva načina. Nauka je, s jedne strane, delatnost koja nas osposobljava da efikasnije kontrolišemo kako sebe same, tako i svet oko sebe; oko nje se grupiše realna, praktična, "objektivna" ili merljiva materijalna moć.¹ S druge strane, nauka poseduje veliku simboličku moć;

* Rad je rezultat istraživanja na projektu "Transformacija kulturnih identiteta u savremenoj Srbiji i Evropska unija", br. 177018 koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

¹ Istraživanja jasno pokazuju da razvoj i jačanje naučnog sektora dovode do povećavanja standarda i jačanja celog društva. Statistički podaci govore da postoji korelacija između broja objavljenih naučnih radova, izdavanja za istraživanje i razvoj i bruto domaćeg proizvoda po stanovniku (vidi Grečić 2010, 37).

budući da je nauka paradigma istine i znanja, ona nosi veliki autoritet koji naučnicima omogućava uticaj i van granica naučne delatnosti, odnosno, u određenoj meri omogućava opštu kontrolu društvenih procesa. Naučni sektor, međutim, nije nezavistan; on svoju moć ne zasniva samo na svojim rezultatima, nego i na društvenoj podršci. On je pod velikim uticajem struktura koje kontrolišu ideologiju i ekonomiju društva. Te strukture kontrolišu, s jedne strane, priliv novca u naučni sektor i, s druge strane, primenu rezultata dobijenih naučnim istraživanjem. Sličan je slučaj i s obrazovanjem. To je složen sistem koji se može kontrolisati, a preko njega je moguće vršiti kontrolu celog društva.

Nauka je drugi naziv za sposobnost transformacije resursa u realan uticaj, tj. za sposobnost pretvaranja potencijalne moći u realnu ili upotrebljivu moć (o teoriji moći vidi više u Capra 2002; takođe Van Dijk 2008). Glavni činioci u naučnom postupku, kao i u sistemu obrazovanja, jesu ljudi. Ljudi se moraju dobro obući, moraju im se obezbediti dobri uslovi za rad i oni moraju biti stimulisani da postignu rezultate. Da bi naučni sektor imao moć on, pre svega, mora imati neprekidni priliv kvalitetnih kadrova. Dve glavne strategije kojima se neprekidno obezbeđuju kadrovi koji mogu uspešno da se bave naukom su, kao prvo, ulaganje u obrazovanje i, kao drugo, privlačenje naučne populacije iz drugih sredina. Naučna migracija i sistem obrazovanja omogućavaju neprekidni priliv kadrova i protok ideja, ali omogućavaju i reprodukciju moći.² To znači da se kroz nauku i obrazovanje, ili preko njih, stvaraju uslovi za jačanje već postojećih odnosa moći, odnosno da se preko tih delatnosti utvrđuje ili redefiniše struktura tih odnosa. To reprodukovanje postojećeg sistema u teorijskoj literaturi se naziva "održavanje ravnoteže moći". Ravnoteža moći treba da obezbedi stabilnost, mir i održavanje postojeće strukture odnosa (vidi Nye 2009). Hegemonistička teorija stabilnosti, nasuprot egalitarističkoj teoriji, smatra da upravo nejednaka raspodela moći omogućava ravnotežu koja proizvodi mir: postojanje jake, dominantne snage osigurava stabilnost. U kontekstu savremene naučne saradnje to znači da postoji podela na centar naučnog sveta i na njegovu periferiju, i da se centar, ukoliko želi da zadrži dominantni položaj i status autoriteta, mora truditi da održi postojeću ravnotežu stalnom reprodukcijom postojećeg obrasca distribucije moći. To se može činiti, i čini se, primenom "meke" moći; drugim rečima, čini se putem predstavljanja tog obrasca kao pozitivnog, vrednog i poželjnog. Centar naučnog i obrazovnog sveta već dugo se pozicionira u SAD, dok se periferijom smatraju svi drugi akteri tog procesa, a naročito nerazvijene zemlje. Centar pomenutu reproduk-

² Emigracija profesionalnih, tehničkih i sličnih radnika iz zemalja u razvoju u industrijski razvijene zemlje je obrnuti transfer tehnologije: nerazvijene zemlje izvoze stručnjake bez nadoknade, a kupuju tehnologiju po tržišnoj ceni. "Odliv mozgova" ili "bektstvo ljudskog kapitala" su dva ustaljena naziva za ovaj proces koji reprodukuje moć kroz diskurs intelektualnog kapitala ili nauke (vidi o tome u Grečić, 2010, 11 i dalje).

ciju moći može da vrši uz pomoć različitih strategija i tehnika, koje se javljaju i u obliku različitih programa saradnje.

Problem ravnoteže moći obeležen je jednim vrlo specifičnim sindromom – sindromom poniženja. Poniženje se izjednačava s negacijom jednakosti, i povezano je s dubokim oštećivanjem i napadom na dostojanstvo ljudskog bića koje proizlazi iz ljudskih prava i proklamovane jednakosti svih ljudi. Poniženje može, ali ne mora, da proizvede stid ili sram. Dok je poniženje povezano s neuspehom predstavljanja nečijeg zahteva na određeni status ili identitet, stid je stanje u koje pojedinac dospeva kada ne uspe da se upozna s tim zahtevima, odnosno kada ne uspe da na te zahteve odgovori (vidi Waldron 1995).

Naučna migracija je relativno dobro istražen fenomen kojem svako iole ozbiljno društvo poklanja dosta pažnje.³ Međutim, pod naučnom migracijom uglavnom se podrazumeva proces odliva mozgova, što je samo jedan od aspekata te migracije. Proces razmene stručnjaka, odnosno proces stručnog usavršavanja, drugi aspekt ili oblik naučne migracije, nedovoljno je osvetljen, prilično je zanemaren i potcenjen. Pod procesom usavršavanja podrazumevam privremeni boravak stručnjaka na nekoj naučnoj instituciji van svoje zemlje, pod pokroviteljstvom kako strane tako i domaće institucije, sa ciljem upoznavanja s novim tendencijama, informacijama ili dostignućima, odnosno u svrhu ovladavanja određenim tehnikama. Jedno od važnih pitanja jeste da li je proces razmene stručnjaka/stručnog usavršavanja deo procesa odliva mozgova, njegov prikriveni aspekt ili modifikovani oblik, ili se radi o nečemu potpuno drugačijem? Ako je reč o nečemu drugačijem, potrebno je utvrditi šta je cilj tog procesa, odnosno da li se i kroz taj proces vrši distribucija i reprodukcija moći. Da li se taj proces može podeliti na različite faze i nivoe, i šta se u okviru svake faze ili na svakom nivou dešava? U tom smislu, u ovom radu pokušaću da iz ugla aktera analiziram osnovne procese, aktere i faze tog procesa na primeru jednog konkretnog programa razmene. Tokom prolećnog semestra 2011. godine boravio sam u SAD u svojstvu gostujućeg israživača, u okviru programa za razmenu stručnjaka.⁴ Posmatranjem s učestvovanjem, analizom statističkih podataka i analizom građe dobijene neformalnim intervjuisanjem, želeo sam da proverim gore navedene polazne hipoteze.

³ U tom smislu organizuju se konferencije, pokreću projekti, vrše medijske promocije koje imaju za cilj stvaranje ambijenta za povratak visokokvalifikovanih stručnjaka. Predstavnici Vlade Srbije, na primer, javno traže da se "spreči odliv mozgova" (vidi <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/296012/Obradovic-Moramo-spreciti-odliv-mozgova>, 18.12.2011).

⁴ Stipendiju sam dobio od nevladine organizacije koja se zove "Američki savet za međunarodno obrazovanje", ali je glavni finansijer programa razmene Stejt Department. Vlada SAD je unajmila nevladinu agenciju koja je trebalo da servisira program, čiji je puni naziv Junior Faculty Development Program (JFDP). Za ovu NGO ću u daljem radu koristiti naziv "Agencija".

Terminološke nedoumice i problemi kontekstualizacije

Sintagme "razmena stručnjaka", "stručno usavršavanje" i "studijski boravak" u ovom radu koristim kao gotovo istoznačne, mada one to nisu. Razmena, za razliku od stručnog usavršavanja, podrazumeva odnos između koliko-toliko ravnopravnih ili komplementarnih partnera; osim toga, ona ukazuje da se radi o odnosu između država ili nekih drugih kolektiva i/ili sistema. Stručno usavršavanje, s druge strane, implicitno podrazumeva neravnopravnost: stručnjaci odlaze iz svoje sredine da se usavrše u sredinama gde za to postoje bolji uslovi. Ova oznaka ne govori deciderano da se radi o odnosu među državama ili organizacijama, već sadrži određenje o tome šta se dešava na nivou pojedinaca. Studijski boravak je opštija odrednica od prethodne jer uključuje sve vrste naučno-istraživačke i obrazovne delatnosti; ona, kao i stručno usavršavanje, stavlja akcenat na pojedinca koji odlazi sa svoje matične institucije. Razmena stručnjaka se od odliva mozgova jasno teoretski i/ili konceptijski razlikuje po tome što se odliv mozgova može, uslovno, svrstati u trajne, a organizovana i institucionalizovana razmena stručnjaka u privremene migracije; odliv je jednosmeran, a razmena dvosmeran tok. Razmena stručnjaka može da se pretvori u odliv, ali ne mora. Odliv je bio dominantan i intenzivan u periodu kada su razlike među državama, u tehničko-tehnološkom i političkom smislu, bile velike, kada je veliki broj zemalja bio nedostupan međunarodnim institucijama, odnosno kada nije postojala strategija razvoja na globalnom nivou. Osim toga, odliv mozgova je proces u kome se odluka donosi isključivo na nivou pojedinca, a korist od toga imaju samo zemlja prijema i pojedinac koji migrira. Korist za zemlju porekla ne postoji, štaviše, ona je oštećena jer je uložila u školovanje kadrova čiju upotrebnu vrednost onda koristi drugi subjekt.⁵ Nasuprot tome, razmena, formalno, ima za cilj proces u kome će svi biti na dobitku; umesto kompeticije, kažu teoretičari visokog obrazovanja, ključna reč u savremenim odnosima između univerziteta treba da bude – saradnja.⁶ Razlika između ova dva procesa postoji i u pogledu vrste delatnosti koja se javlja kao njihova posledica: za pojedinca, suština odliva je zaposlenje, dok je suština razmene usavršavanje.

Opšta određenja ovih koncepata se, međutim, u svakom konkretnom slučaju moraju tumačiti u skladu sa specifičnim društveno-političkim okolnostima i principima programa. Njihove konkretne manifestacije se mogu toliko međusobno razlikovati, da postoji problem pronalaženja zajedničkih imenitelja.

⁵ Smatra se da je Srbija, u tom smislu, u poslednje dve decenije izgubila oko 12 milijardi dolara (Grečić 2010, 12).

⁶ Predstavnici visokoškolskih institucija u SAD već dugo organizuju konferencije na kojima pokušavaju da pronađu adekvatni odgovor na izazove savremenog visokog obrazovanja (o tome više u Group of authors 2005; takođe Eckel and King 2006; Bain 2004).

Programi razmene mogu biti koncipirani na različite načine; program razmene može biti finansiran od strane međunarodne organizacije, od strane privatne fondacije, ali i od strane neke nacionalne institucije. Finansiranje može vršiti institucija ili organizacija u zemlji porekla, zemlji davaoca stipendiste, ali i organizacija u zemlji prijema. Program razmene ne mora imati težište ili centar, i može obuhvatati veliki broj zemalja koje figuriraju kao gotovo ravnopravni partneri: stručnjaci iz svake zemlje članice mogu se kretati po slobodnom izboru u svaku drugu zemlju članicu.⁷ Tokom tih programa ostvaruju se različiti bilateralni odnosi. Ovakav program odgovara idealtipskom modelu programa razmene, odnosno programu razmene u užem smislu. S druge strane, program razmene može obuhvatati veći broj zemalja, s tim da jedna od njih ima centralnu ulogu i noseću funkciju; ta centralna zemlja je nosilac programa i osa oko koje se grupišu ostale zemlje učesnice programa. Program obuhvata mnoštvo bilateralnih odnosa u kojima je jedna strana uvek konstanta, dok je drugi partner promenljiv. Programi mogu biti jednosmerni i dvosmerni. Jednosmerni su ako je samo jedna zemlja ponuđena kao odredište, dok su druge zemlje samo distributeri ili izvoznici. To je najpribližnije idealtipskom modelu stručnog usavršavanja. Dvosmerni programi, iako postoji osa programa (npr. SAD), dozvoljavaju kretanje u oba pravca: iz centra ka periferiji, i iz periferije ka centru.⁸ Programi mogu biti regionalno i globalno orijentisani. Sve ove činjenice igraju i te kako veliku ulogu prilikom analize programa i njihovog tumačenja u diskursu moći. Ja sam učestvovao u regionalno orijentisanom programu koji spada u jednosmeran tip s "osovinom", i koji je finansiran od strane jedne nacionalne institucije u zemlji prijema; on bi se, uslovno, mogao predefinisati kao "stručno usavršavanje", nego kao "razmena". Kao što ćemo videti, ovakva situacija u programu će umnogome odrediti ponašanje kako davaoca, tako i korisnika stipendije, ali će se odraziti i na posledice učešća u programu, kao i na broj posrednika i motivisanost učesnika.

Kao državljanin Srbije koji treba da ide na stručno usavršavanje u SAD, konkretan program razmene sagledavao sam iz vrlo specifičnog ugla, i imao sam vrlo specifičnu percepciju procesa razmene uopšte. Moje tačke koncentracije bile su, naravno, SAD i Srbija. Program razmene o kome govorim odvijao se u periodu koji karakteriše kulminacija svetske ekonomske krize i izvesno slabljenje političkog uticaja SAD na svetska dešavanja zbog promenjenih uslova i pojave nove ekonomske sile – Kine. Budući da su teroristički napadi na SAD (Svetski trgovački centar) polako padali u zaborav, da su vojne akcije NATO-a širom sveta sve više pokazivale znake iscrpljenosti ili besmisla, bio je primetan problem slabljenja američkog nacionalnog zanosa i soli-

⁷ U tu grupu uslovno spadaju programi kao što su TEMPUS i ERASMUS MUNDUS.

⁸ U takav tip spada Fulbrajt program.

darnosti. S druge strane, Srbiju u ovom periodu karakteriše kriza na svim nivoima. Postoji jaka identifikacijska dezorijentisanost i mnogo konkretnih problema. Program razmene odvijao se, dakle, između dve potpuno različite zemlje, SAD i Srbije, a svaka od njih je imala svoje probleme. To nije bio program koji je povezivao dva ravnopravna partnera, nego dve zemlje koje imaju neregulisane odnose i mnogo nerešenih pitanja; jedva da je prošlo nekoliko godina od bombardovanja Srbije od strane NATO-a.

Lični kontekst u kome se program odvijao takođe nije bez značaja, odnosno bio je bremenit složenim značenjem opšte društvene, ali i lično obojene simbolike. Moja situacija prilikom ulaska u program može se posmatrati s nekoliko aspekata, i svaki od njih je imao dvostruko značenje: ohrabrujuće i obeshrabrujuće. Ja sam u trenutku učešća u programu bio vanredni profesor na državnom univerzitetu, star 42 godine, koji se bavio društvenim ili humanističkim naukama. Tih nekoliko činjenica su jako važne za pravilno razumevanje situacije, ali njihovo tumačenje zahteva priličnu osetljivost. Često se u našoj sredini srećemo s predrasudama da vanredni profesor više nije u procesu učenja, i da njemu nije potrebno usavršavanje. Čovek u tom statusu je, po pogrešnoj pretpostavci, autoritet. Ja sam, međutim, osećao da još ima i previše prostora za napredak. Verovao sam da je ovo jedna od poslednjih prilika da učestvujem na ovakvom programu, jer bi kroz nekoliko godina takav potez ipak bio smatran potpunim nedostatkom dostojanstva. Činjenica da sam društvenjak, činila je moju poziciju još slabijom; pripadnici tih naučnih disciplina ipak nisu toliko strateški atraktivni kao prirodnjaci ili tehničari, pa svaku priliku treba iskoristiti.⁹ Osim toga, ja sam oženjen i imam dete. Odluka da na pet meseci odem od kuće, i da pri tome neću ništa zaraditi, može da se tumači kao poprilična neodgovornost ili kao neosetljivost. Uz sve to, ja sam bio mobilisan od strane JNA tokom devedesetih godina XX veka, tako da sam formalno učestvovao u ratovima na prostoru bivše SFRJ; učestvovao sam i u ratu tokom NATO bombardovanja SRJ. To je moglo da mi znatno zakomplikuje život, jer su provere za ulazak u SAD rigorozne, a njihova administracija prilično je stroga prema bilo kakvoj angažovanosti u tom smislu. Mediji su često izveštavali o hapšenju ljudi u inostranstvu koji nisu ništa učinili, ali su bili sumnjivi zbog učešća u pomenutom ratu.

Sumirajući sve ove činjenice i njihovo moguće značenje, dolazimo do toga da je moja odluka da učestvujem u programu nosila sa sobom određeni broj

⁹ Potvrdu za nejednaku distribuciju moći među pripadnicima različitih naučnih disciplina moguće je naći na raznim stranama. Tokom boravka u SAD dobio sam zvaničnu informaciju da je prosečna plata redovnih profesora na državnim univerzitetima oko 11 000 USD, a na privatnim univerzitetima oko 14 000 USD. Međutim, iz razgovora s profesorima iz humanističkih i društvenih nauka saznao sam da je njihova prosečna plata mnogo niža od prosečnih plata profesora iz tehničkih i prirodnih nauka.

nedoumica, određenu meru rizika, samoživosti, ekonomske neisplativosti, odustajanja od dostojanstva itd. Ništa od svega ovoga, međutim, nije se pokazalo kao prevelika prepreka. Nešto sam prečutao prilikom prijave, nešto mi je tolerisano, a o nekim stvarima sam odbijao da razmišljam kako sebe ne bih dovedio u dilemu. Porodica me je podržala u odluci da odem, jer je postajala realna mogućnost da dođu da me posete.

Percepcija i konceptualizacija problema na individualnom nivou

Na nivou pojedinca koji učestvuje u posmatranom procesu razmene, moguće je prepoznati nekoliko faza procesa: faza donošenja odluke, faza pripreme, faza učešća ili usavršavanja i faza reintergracije. Svaka od tih faza obeležena je specifičnim procesima.

Prva faza obeležena je donošenjem odluke da se kandidat prijavi za učešće u programu. Ta odluka se može donositi jako dugo, zavisi od mnogo faktora, i iza te odluke mogu da stoje različiti motivi: želja za usavršavanjem, potreba da se ostvare kontakti, želja da se putuje, da se zaradi i sl.¹⁰ Ja sam se prijavio na jedan takav program iz više razloga, možda i iz svih navedenih, ali je u stručnom smislu bila presudna želja da ovladam interaktivnim modelom nastave; neobučenosť u tom smislu imala je za posledicu sve veće poteškoće u pogledu stvaranja povoljnog ambijenta na časovima.¹¹

¹⁰ Ko su ljudi koji se prijavljuju na ovakve konkurse i koji dobijaju stipendije? Na ovo pitanje nije lako odgovoriti, mada se neke zajedničke osobine mogu prepoznati kod pripadnika ove populacije. Ovde bih izdvojio nekoliko osobina koje mi se čine indikativnim, ali njihovo definisanje nije zasnovano na sistematičnom istraživanju, ima mnogo izuzetaka koji ovo ne potvrđuju, i mnoge od ovih osobina ne mogu da pronađem kod sebe, iako formalno spadam u ovu populaciju. Većinom su stipendisti mlađi ljudi (25 – 45 godina, mada ima i znatno starijih), obično u zvanju asistenta ili docenta, uglavnom neoženjeni/neudati, koji su već veći broj puta bili na studijskim boravcima u inostranstvu, kojima je proces istraživanja često važniji od karijere i formalnih titula, koji vole komunikaciju, pokazuju priličnu stručnost u svojoj oblasti, koji često nemaju mnogo realnog uticaja u svojoj matičnoj instituciji, koji zaista žele da uče i toga se ne stide i sl. Ne može se poreći da imaju profesionalne ambicije, jer su neki od njih, na primer, za vreme trajanja programa ostavili porodicu u Srbiji i nisu je videli pet meseci: učešće na programu im je bilo važnije od porodičnog života. Neki od njih su godinama pokušavali da uđu u ovaj program, dok na kraju to nisu uspeli, što govori o njihovom vrednovanju kako ovog programa, tako i stručnog usavršavanja uopšte.

¹¹ O problemima stvaranja povoljnog ambijenta na časovima vidi više u Bain 2004.

Do informacije o programu razmene sam, tehnički gledano, došao nezavisno ili samostalno. Dobio sam e-mail s informacijama o konkretnom programu direktno od fondacije koja organizuje taj program. Međutim, termin "nezavisnost" ovde ipak treba pažljivo upotrebiti. Suštinski, ja sam tu informaciju dobio baš zbog toga što sam zaposlen na jednoj visokoškolskoj instituciji. Informaciju sam dobio zahvaljujući tome što je konkretna agencija slala cirkularna pisma koristeći se bazama podataka svih srpskih fakulteta. Moja vidljivost i poželjnost kao kandidata proizlazila je direktno i isključivo iz moje zavisnosti od određene institucije.

Prijava se zasnivala na principu dobrovoljnosti, a na odluku o prijavljivanju na konkurs nije direktno uticala nijedna domaća institucija. Niko me nije predložio, niti je to od mene tražio; odluka je bila lična i nezavisna. Domaće institucije su mogla na odluku uticati samo posredno, i to na tri načina; prvi se odnosi na implicitno ili eksplicitno postavljanje određenih zahteva stručnosti ili nametanja standarda čije bi dostizanje učešće na ovom programu olakšalo, drugi je gore opisan, i on se odnosi na stvaranje preduslova za širenje informacija o programu, a treći se manifestovao kroz stvaranje pravnih okvira za primenu i korišćenje programa. Tako su u ovaj program indirektno bile uključene domaće institucije koje dozvoljavaju registraciju i delovanje fondacije koja deli stipendije, i institucije koje omogućavaju kandidatu da na konkursu učestvuje.

Poslao sam prijavu na konkurs i pozvan sam na testiranje, koje spada u drugu fazu, fazu kvalifikacija ili eliminacija.¹² U slučaju programa u kome sam ja učestvovao, postojalo je pet glavnih grupa zahteva koje je kandidat morao da ispuni, odnosno postojalo je pet vrsta kvalifikacija koje je kandidat morao da poseduje. Prvo, kao što se moglo videti, kandidat je morao da ima odgovarajući status u svojoj zemlji. On je morao da bude naučni radnik, ili nastavnik na visokoškolskoj instituciji; on je morao da bude vezan za neku naučnu instituciju. Ovaj formalni zahtev se oslanjao na logiku da su takvi kandidati već prošli određene kvalifikacije, da već imaju dovoljno iskustva, i da je njihova institucija garant njihovog osnovnog kvaliteta; ti kandidati imaju "pedigree". Takvi kandidati imaju mogućnost i priliku da primene znanja koja steknu u SAD u svojoj matičnoj zemlji i instituciji, odnosno mogu da utiču na nastavno-naučni proces u svojoj zemlji; oni koji su nezaposleni, čak i da nauče

¹² Razmere visokoškolskog sistema u SAD u celini, a posebno programa razmene koji se za njega vezuju, zaista su impresivne. U SAD svake godine dođe na usavršavanje ili školovanje oko 600 000 stranih studenata i profesora, koji se raspoređuju na oko 4 400 univerziteta, i još oko 2 100 institucija koje se bave obrazovanjem svršenih srednjoškolaca. Novčani iznosi koji cirkulišu kroz ovaj sistem su nama teško zamislivi; pre dve godine Univerzitet u Harvardu imao je godišnji budžet od 25 milijardi dolara (više podataka o ovome moguće je naći u Eckel and King 2006).

nešto tokom razmene, nemaju gde to da upotrebe kada se vrate. A, kao što ćemo videti kasnije, moraju se vratiti. Taj zahtev diskriminiše veliku populaciju kvalitetnih kadrova koji nemaju stalan posao, odnosno koji nemaju institucionalnu podršku. U tom zahtevu implicitno se iščitava kako uzrok, tako i posledica programa razmene. Drugo, kandidat je morao da se stručno kvalifikuje za dobijanje stipendije; taj proces se sastojao iz više faza i više različitih zahteva. Ovaj zahtev je trebalo da pokaže da li je kandidat vredan stipendije, da li вреди ulagati u njega, da li on može da u dovoljnoj meri iskoristi stipendiju, da li je funkcionalan. Treće, on je morao da dokaže da na njega neće biti trošena dodatna sredstva, odnosno da je rentabilan: budući da agencija preuzima obavezu prema njemu u potpunosti, on je morao da dokaže da je zdrav u skladu s kriterijumima nove sredine. I taj zahtev se ispunjavao u više faza, i obuhvatao je nekoliko različitih postupaka. Ovaj treći zahtev je logički sledio za drugim: tek ako je neko vredan truda, trebalo je proveriti da li je rentabilan, da li je "infrastrukturno" sposoban za korišćenje stipendije. Četvrto, kandidat je morao da se obaveže da će, tokom stručnog usavršavanja, ako bude izabran, da poštuje uslove programa, i da pokuša da ispuni sve zahteve koje pred njega stavi davalac stipendije. U ovu grupu zahteva, mada je problematično definisati to kao zahtev, spada i peti: kandidat je trebalo pravno da reguliše svoj status u zemlji porekla; on je morao ili da zamrzne svoj status, ili da ostane u nekoj vrsti aktivne veze sa svojom starom institucijom.

Prvi i peti zahtev odnosili su se, dakle, na situaciju u zemlji porekla, a drugi, treći i četvrti imali su težište u zemlji prijema. Međutim, samo peti zahtev se ticao zemlje porekla, odnosno matične institucije; ispunjavanje svih ostalih zahteva tražio je davalac stipendije, i oni su imali smisla i značaja samo za njega. Peti zahtev jeste bio u domenu interesovanja davaoca stipendije, ali on nije bio presudan; on je bio prvenstveno u domenu interesovanja institucije koja šalje stipendistu.¹³

Prva grupa zahteva je, koliko i razumljiva, toliko i podložna kritikama. U mojoj generaciji stipendista niko od dobitnika stipendije, kako u Srbiji tako i u inostranstvu, nije poticao s nekog privatnog univerziteta. I proteklih godina broj nastavnika s privatnih univerziteta koji učestvuje u programu bio je gotovo zanemarljiv. Nisam u dovoljnoj meri upoznat sa razlozima za to, a nisam mogao da dobijem zadovoljavajući odgovor na to pitanje od bilo koga. Naučnih radnika s privatnih univerziteta je mnogo manje od radnika s državnih univerziteta, pa je to jedan od važnijih uzroka njihove slabe uključenosti u ovaj program. Moguće je, osim toga, da je sam davalac stipendija donekle favori-

¹³ Pre započinjanja programa, a nakon osnovnih kvalifikacija (polaganje ispita i predlaganje projekta), jedna stipendistkinja je izgubila posao. Agencija joj zbog toga nije uskratila stipendiju.

zovao kadrove s državnih institucija, jer su oni u našem društvu još uvek znatno uticajni od kolega s privatnih institucija. Moguće je i da su kandidati s privatnih univerziteta pokazali slabiji nivo znanja, ili su ponudili manje inspirativne projekte, pa su otpali tokom početnih faza procesa kvalifikacije. Moguće je, takođe, da su kadrovi sa takvih institucija neadekvatni u pogledu svog obrazovnog profila: najveći broj privatnih univerziteta školuje kadrove za ekonomiju ili menadžment, što ovaj program ne podržava u dovoljnoj meri.¹⁴ I, na kraju, moguće je da zaposleni na privatnim univerzitetima nemaju podršku svoje matične institucije, nemaju dozvolu za semestralno odsustvo, što ih onemogućava da konkurišu. Bilo kako bilo, ovaj program je tako bio prilično "državno" orijentisan, a uspeh tokom kvalifikacija je u velikoj meri zavisio od autoriteta institucije sa koje kandidat dolazi.

Druga grupa zahteva odnosila se na stručnost i potencijal kandidata i imala je nekoliko faza, tj. uslovi koje su kandidati morali da zadovolje mogu se sistematizovati u nekoliko etapa. Prvo, bilo je potrebno poslati prijavu, koja se sastoji od precizno strukturiranog i standarizovanog motivacionog pisma, CV-a i bibliografije. Zatim, kandidati su morali da polože test engleskog jezika (institucionalni Tofel). Ukoliko bi njihov projekat bio pozitivno ocenjen, i ukoliko bi postigli odgovarajući rezultat na ispitu iz engleskog jezika, kandidati bi bili pozivani na intervju s komisijom, koju su činili predstavnici Američke ambasade, prethodni dobitnici stipendija i predstavnici fondacije koja stipendiju procesuirala. Intervju je takođe bio na engleskom. Ako bi kandidat prošao sve te instance i bio izabran, morao je da prođe kroz proces orijentacije, koji se sastojao od dvodnevnog slušanja većeg broja predavanja, izvršavanja većeg broja zadataka ili vežbi, koje su uglavnom bile organizacione prirode. Broj izabranih kandidata je činio između deset i dvadeset procenata od prijavljenih kandidata. Koliko smo mi koji smo stipendiju dobili mogli da zaključimo, postojalo je nekoliko kriterijuma za izbor, a oni nisu uvek jasno bili formulisani i predstavljeni. Kao prvo, uspeh je zavisio od kvaliteta predloga projekta koji bi se radio u SAD-u, odnosno od kvaliteta ili stručnosti kandidata, a slika o svakom kandidatu se sticala kako na osnovu onoga što je do tada uradio, tako i od kvaliteta prijave (motivaciono pismo) i opšteg utiska (intervju). Kao drugo, znanje engleskog nije bilo zanemarljivo, ali nije bilo ni presudno:

¹⁴ Ovaj program je uglavnom okupljao predstavnike društvenih i humanističkih disciplina, mada je bilo i kadrova iz drugih naučnih oblasti. Programom su tako obuhvaćeni psiholozi, sociolozi, lingvisti, ekonomisti, istoričari, veterinari, arhitekta, medicinari, antropolozi, pravnici itd. Činjenica da se gotovo niko iz oblasti informatike i sličnih disciplina nije javljao na konkurs može da znači više stvari: recimo, možda je za njih ovaj program bio nedovoljno stimulativan, možda za njih postoje bolji programi, možda oni nisu zainteresovani za razmenu nego za trajni odlazak itd. I u ovom smislu se, putem disciplinarnosti, vršila distribucija moći.

kandidat je morao dobro znati jezik, ali ukoliko bi u ostalim aspektima bio smatran kvalitetnim, a jezik mu nije bio perfektan, on je mogao ipak da bude izabran, pa čak i da bude poslat u SAD na usavršavanje jezika pre početka programa. Kao treće, jedan od važnih kriterijuma je bila disciplinarna pripadnost: većinom su se na ovaj program prijavljivali lingvisti, što je automatski značilo da i mnogi kvalitetni kandidati iz te struke neće biti izabrani. S druge strane, relativno malo kandidata je bilo iz nekih humanističkih nauka (sociologija, antropologija, arheologija), što je značilo da i manje kvalitetni kandidati iz tih oblasti imaju šansu na uspeh, jer je ipak trebalo da se vodi računa i o raznovrsnosti kandidata; bio je primenjivan tzv. "ključ" prilikom odabira kandidata. Jedan od važnih zahteva bio je da kandidat ima želju i sposobnost da se bavi administrativnim ili organizacionim aspektima visokog obrazovanja, odnosno da ima želju za rukovođenjem. Celim tim dugotrajnim procesom kvalifikacija, koji je trajao preko pola godine, sticao se utisak da se radi o nečemu važnom, i da kandidat postaje pripadnik nekakve elite.

Treća grupa zahteva je predstavljala pravi poligon za proveru kandidatove moći. Zdravlje, koje se i inače smatra paradigmom moći, moglo se u ovom slučaju posmatrati kao diskurs ili analitičko sredstvo uz pomoć koga se različiti akteri trude da se izbere za svoja prava ili da ostvare dominaciju. Strategije i tehnike koje su provejavale kroz ovo polje interakcije vrlo su zanimljive i zahvalne za operacionalizaciju. Prilikom zadovoljavanja ove grupe zahteva, kandidat je morao da pribavi potvrde svog lekara opšte prakse i svog zubara da je njegovo opšte zdravstveno stanje dobro, da ne pokazuje znake ranjivosti koja bi mogla kandidata da omete u pokušaju da učestvuje u programu. Zatim, kandidat je morao, u skladu s običajima zemlje prijema, da nadomesti razliku između zdravstvene zaštite, ili načina i stepena provere zdravstvenog stanja, koje je do tada imao ili kroz koje je prolazio, i zaštite koju će imati u periodu trajanja stipendije. Podnoseći izveštaj lekara opšte prakse, na primer, kandidat je morao da priloži i dokumentaciju o tome koje je sve vakcine primio do tada. Osim toga, morao je da ide na poseban test za tuberkulozu, bez obzira da li je primio vakcinu protiv tuberkuloze ili nije. Naime, u SAD se, koliko sam razumeo, deca ne vakcinišu protiv tuberkuloze. Zbog toga je potrebno izvršiti dodatne provere koje će pokazati da stipendista neće predstavljati opasnost po svoju novu sredinu. Međutim, ta procedura je skopčana s brojnim problemima i paradoksima. Budući da smo mi u Srbiji primali vakcine koje su stvarale antitela, na testu se moglo pokazati da mi potencijalno jesmo opasnost, iako smo vakcinisani, dok onaj ko nije primio vakcinu ne pokazuje pretnju za tako koncipirani sistem zaštite, iako je on podložniji bolesti od nas koji smo primili. Taj test se u našem zdravstvu ne ceni posebno, jer ne donosi uvek prave i upotrebljive rezultate, ali ga američko zdravstvo zahteva. Sam proces utvrđivanja primljenih vakcina izgledao je gotovo komično, i pokazivao svu složenost i/ili problematičnost podele na dominantne i potčinjene. Budući da imam nešto

preko četrdeset godina, ja više nemam originalni karton iz vremena kada sam primio vakcine; većinu sam ih primio kao beba. Ne postoji o tome nikakva dokumentacija: ona se čuva određeni broj godina, a zatim se uništava. Znajući da sam te vakcine primio, i znajući da do potvrde o tome ne mogu da dođem ni na koji način (a pokušavao sam na razne načine), ja sam izneo netačne tvrdnje; u odgovarajući formular koji sam dostavio Fondaciji napisao sam, koristeći se logikom i dinamikom davanja vakcina koja se sada primenjuje kod dece, lažne tačne datume primitka vakcina; izjavio sam da sam te vakcine primio i da znam tačno kada je to bilo, odnosno time sam tvrdio da o tome postoje dokazi. Međutim, time nisam bio lišen određenih nedoumica. U formularu je bilo i pitanja u vezi sa vakcinama koje se sada daju deci, ali koje se u moje vreme nisu davale: to su vakcine protiv malih boginja, ovčijih boginja i zauški. Ja sam napisao da te vakcine nisam primio, jer bi tvrdnja da sam ih primio bila lako oboriva: tokom mog detinjstva tih vakcina nije bilo. Pismeno sam morao da dokažem da sam sve te bolesti preležao, a da vakcinu nisam primio. Međutim, nije bilo pisanog dokaza ni da sam te bolesti preležao, pa je cela moja konstrukcija u vezi sa zdravstvenim stanjem visila u vazduhu, iako je bila verodostojna. Ja sam bio čovek bez zdravstvene biografije, ili bar bez njenog dobrog ili ključnog dela. Kada se uzme u obzir i činjenica da sam svom lekaru opšte prakse prečutao da sam pre nekoliko godina imao lakši moždani udar, odnosno ishemiju, kako ne bih sebi komplikovao život u vezi sa vozačkom dozvolom, stiće se utisak da su Amerikanci u mom slučaju dobili mačku u džaku, bar što se zdravstvenog stanja tiče. Uz sve to, postojalo je upozorenje da će univerzitet koji nas prima možda tražiti da se dodatno vakcinišemo u SAD, u skladu sa svojom zdravstvenom politikom.¹⁵ U ovom slučaju najbolje se vidi šta je moć, odnosno šta moć nije. Agencija, koja je imala formalnu moć i računala s određenom procedurom, uređenom administracijom ali i s moralnom odgovornošću svih učesnika, utvrdila je kriterijume i postavila zahteve. Budući da ja, kao i celo naše društvo, ne pridajem takvim formalnostima preveliki značaj, ne osećam odgovornost prema njima, i nisam u stanju da funkcionišem po tim principima, mogao sam relativno lako da u tom odnosu dokažem svoju "superiornost", i da ostvarim svoje ciljeve, pa čak i da utičem

¹⁵ Jedino čega sam se užasno bojao bilo je da me u SAD ne zaboli neki zub. Naše osiguranje nevoljno je pokrivalo popravku zuba, i to je činilo samo pod izuzetnim okolnostima. Međutim, iako redovno kontrolišem zube, već prvog dana dolaska u SAD jedan zub je počeo povremeno da me boli. Nisam smeo ni sebi ni drugima to da priznam, plašeći se komplikacija. Izdržao sam povremene i ne tako velike muke, da bih po povratku u Srbiju utvrdio da je zub zahvatila gangrena, bez ikakvog pokazatelja spolja. Zub se sam iznutra pokvario. To nije bila posledica moje greške, već čudnog sticaja okolnosti, a moje ponašanje (trpljenje bola) baziralo se na strahu od troškova lečenja.

na drugu stranu bez većih problema i moralnih dilema. Poptuna ili detaljna kontrola u našim uslovima, u sistemu koji nije do kraja regulisan, nije moguća, što mi je omogućilo da imam veći uticaj na ceo proces nego što to realno zaslužujem. Iako podređen u odnosu na davaoca stipendije, ja sam demonstrirao moć koja se delimično zasnivala na mojoj želji i volji da se kandidujem, a delimično na sposobnostima ležernog kretanja kroz izbegavanje procedura, kojim me je snabdeo moj kulturni obrazac. To je bio moj resurs koji se mogao pretvoriti u realan uticaj.

Ispunjavanje četvrte grupe zahteva sastojala se od potpisivanja većeg broja dokumenata i izjava, i izvršavanja većeg broja zadataka. O tome će biti više reči kasnije.

Ispunjavanje pete grupe zahteva imalo je čudan tok i epilog. Pritisak na dobitnike stipendija počeo je na institucionalnom i interaktivnom nivou još u mestu stanovanja. Srpske institucije, a prvenstveno naše matične institucije, bile su od početka procesa marginalizovane, pasivizirane i indirektno primorane na saradnju koju nisu naročito želele. Njihova inertnost i nezainteresovanost pokazale su se kao (nedovoljno) moćno sredstvo kojim su branile svoje interese i/ili svoje dostojanstvo. Zbog toga su dobitnici stipendije bili izloženi određenom broju formalnih i neformalnih sankcija. Te sankcije nisu bile toliko usmerene na sprečavanje njihovog odlaska, nego na nejasno motivisanu destimulaciju u pogledu odluke da odu. Te sankcije su imale za cilj da proizvedu egzistencijalnu nesigurnost, ekonomski gubitak, da onemoguće da se stipendija adekvatno iskoristi, odnosno imale su za cilj da nateraju dobitnike da ulože priličan napor kako bi svoju stipendiju mogli da ostvare.

Jedna dobitnica je naišla na principijelan stav dekana svog fakulteta koji je smatrao da asistenti ne mogu da koriste semestralno odsustvo. Iako je američka ambasada u Beogradu pokušala da nagovori tog dekana da promeni svoju odluku, odnosno da zanemari svoje principe, on je ostao pri svom stavu. To je zahtevalo od koleginice koja je dobila stipendiju da donese dalekosežnu odluku i napravi nimalo lak izbor: ili će iskoristiti stipendiju, koja može da joj donese mnogo u stručnom smislu, ali koja joj verovatno neće doneti ništa konkretno u pogledu zaposlenja, ili će ostati u Srbiji, zadržati dobar posao i propustiti ovu dobru priliku da vidi SAD i upozna se s radom njihovih univerziteta. Ona se opredelila za prvu varijantu. S jedne strane, u njoj je proradio inat a, s druge strane, bilo joj je žao da propusti priliku da boravi na univerzitetima u SAD. Moguće je da je ona kalkulisala i zbog toga što je njena struka bila tražena. Budući ekonomistkinja, verovala je da će ipak naći kakav-takav posao, te da joj egzistencija neće biti ugrožena gubitkom posla. Ispostavilo se da je bila u pravu. Nakon povratka sa studijskog boravka, budući da je Mađarica, uspela je da se zaposli u jednoj brokerskoj kući u Mađarskoj.

Drugi kolega je, budući da je docent, morao da se suoči s drugom vrstom opstrukcije. Naime, prema pravilnicima Beogradskog univerziteta, niko ko ni-

je proveo bar pet godina u nastavničkom zvanju (što znači bar u statusu docenta), ne može dobiti plaćeno odsustvo. On je mogao da dobije odsustvo, ali neplaćeno; dok smo svi mi ostali dobijali i platu u svojoj zemlji porekla i stipendiju u zemlji prijema, on je mogao da računa samo na stipendiju. Pri tome, neki od stipendista su takođe imali na svojoj matičnoj instituciji isti status kao i on, nisu bili u nastavničkom zvanju pet godina, ali su izbegli sankcije koje su njega pogodile. To jeste bila izvesna neprijatnost, ali nije mogla biti uzrok za odbijanje stipendije. Kolegi o kojem je reč bilo je krivo što se to pravilo primenjuje samo na njegovom slučaju, odnosno što je samo njegov fakultet prilježan u poštovanju tog pravila. Neki stipendisti, opet, dobili su plaćeno odsustvo, s tim što im je plata u Srbiji za vreme trajanja stipendije bila umanjena za prihode fakulteta (što iznosi oko 60% plate). Oni su, dakle, bili delimično destimulisani, ali ne i doslovno sankcionisani zbog svoje odluke.¹⁶

Ja sam bio pošteđen finansijskih sankcija ali je, zbog specifične sistematizacije poslova i zadataka na mom matičnom Fakultetu, moja sposobnost participiranja u datom programu bila bitno smanjena, odnosno nisam bio u mogućnosti da iskoristim sve svoje potencijale tokom tog programa. Morao sam sve vreme da izvršavam svoje obaveze na oba mesta: na fakultetu na kome sam angažovan u zemlji prijema, i na svom matičnom fakultetu u zemlji porekla. Naime, iako sam odredio kolege koji će me zamenjivati tokom mog odsustva, oni nisu bili u mogućnosti da preuzmu sve moje obaveze, tako da sam ispite pripremao ja: zadavao sam zadatke i ocenjivao odgovore na njih. Pre polaska tražio sam da se na mom fakultetskom kompjuteru instalira program Skype, kako bih eventualno ispitivao studente direktno, usmenim putem. To se nije pokazalo kao dobro rešenje, pa je ispit ipak bio u pisanoj formi. Takođe sam morao da kontrolišem kako teče proces nastave, jer me je na jednom kursu zamenjivala jedna manje iskusna koleginica. Dakle, nisam bio u mogućnosti da se potpuno posvetim svom usavršavanju, i znatnu količinu vremena sam provodio završavajući poslove za svoju matičnu instituciju. Ovim ne želim da tvrdim da je meni naneta nekakva šteta, ili da je sve to bilo nelogično i nepošteno, nego da je korišćenje stipendije povezano s brojnim nepredvidivim stvarima koje utiču na konačne rezultate.

Jedan kolega, Albanac koji živi i radi na Kosovu, konkurisao je za stipendiju na Kosovu ali, pošto je državljanin Makedonije, nije mogao da je dobije; ne može se konkurisati za stipendiju u stranoj zemlji. Jednu godinu je propu-

¹⁶ Ovakvo doslovno primenjivanje zakona u zemlji u kojoj se zakoni ne poštuju, može da nam ukaže na to da se dobitnici stipendije doživljavaju kao pojedinci, odnosno da njihov razvoj nema nikakve veze s razvojem naučne institucije na kojoj rade. Niko nas pre odlaska nije pitao, niti se o tome vodila diskusija, da li mi treba zaista tamo da idemo, šta treba tamo da radimo, i možemo li nešto za svoju instituciju ili za svoju državu da uradimo.

stio zbog toga, pa je naredne godine konkurisao u zemlji u kojoj je državljanin i dobio stipendiju. U njegovom slučaju došao je do izražaja potpuni identitet-ski i administrativni haos koji vlada na zapadu Balkana, kao i prilično nesna-laženje američke administracije u vezi s tim. Mene su, na primer, često sma-trali državljaninom Srbije i Crne Gore, iako ta država odavno ne postoji. Para-doks je u tome što sam u određenim situacijama (prilikom popunjavanja odre-đenih formulara) mogao da se definišem samo tako, ili nikako: samostalna Sr-bija nije postojala kao opcija u formularima koje sam popunjavao.

Ovaj pritisak na institucionalnom nivou bio je podržan pritiskom na inter-aktivnom nivou, mada su priroda i smer tog pritiska bili donekle drugačiji. Naime, nailazili smo na glasine koje su se bazirale na davno istrošenim stere-otipima iz perioda hladnog rata, a koje su imale za cilj da nam ukažu na opa-snosti koje nas čekaju. Jedan kolega me je opominjao da će me domaće službe bezbednosti pratiti i tražiti od mene neke usluge ili obaveštenja. On je imao slična iskustva početkom osamedesetih godina, kada ga je jedan agent pratio i stalno pozivao na razgovore. Drugi poznanik je smatrao da će me Amerikanci tamo vrbovati za svoju stvar. Jedan prijatelj me je opominjao da će Amerikan-ci pokušati da mi isperu mozak, da me ubede da zaboravim na svoju naciju, da će me upotrebiti za svoje interese. Nije vredelo što sam im objašnjavao da su to besmislice koje ne odgovaraju okolnostima u savremenom svetu; oni su ostali ubeđeni u ispravnost svojih uverenja. Ova vrsta pritiska je, ipak, nešto govorila; ovo jeste bila jedna važna i velika životna odluka koja je mogla da promeni naš život u priličnoj meri. Osim toga, ovo je govorilo o tome da se program razmene u široj javnosti ne tumači nikako drugačije nego kroz dis-kurs plaćenika ili stvaranja agenture. Ispostavilo se da ova odluka ipak većini od nas nije donela neku bitnu promenu u životu: samo je jedan kolega, navod-no, dobio ponudu da se zaposli na prestižnom američkom univerzitetu, ali je on, opet navodno, to glatko odbio zbog nemogućnosti da se navikne na način života u tom delu SAD.

Hijerarhija

Stupanjem u treću fazu, kada dolazi do realizacije razmene i mog odlaska u SAD, uspeo sam da prepoznam osnovne faktore i uloge u programu. Hijer-arhizovanost celog procesa razmene ili usavršavanja bila je obezbeđena na nekoliko nivoa i vršila se na nekoliko načina. Ona nam je otkrivala veliku si-tematičnost koja stoji iza celog programa, i otkrivala način razmišljanja, pa čak i sistem vrednosti idejnih tvoraca.

Program se realizovao u nekoliko zemalja, a one su sve bile bivše članice SFR Jugoslavije ili SSSR-a. Iz programa su isključene sve zemlje članice Evropske unije, uključujući i Bugarsku i Rumuniju, afričke, južnoameričke i

dalekoistočne zemlje. Isključene su bile i Rusija i Turska. Ove isključene zemlje bile su obuhvaćene nekim drugim programima.¹⁷ Neke od zemalja koje su 2011. godine bile u programu, od naredne godine to više neće biti. To se, pre svega, odnosi na Hrvatsku, za koju se očekuje da će u međuvremenu postati članica EU. Dakle, program je bio regionalno orijentisan, ali regionalna pripadnost nije bila jedini i najvažniji kriterijum. Ekonomska snaga zemlje, kao i njena veličina i značaj, takođe su bile veoma važne. Tu ne smemo zaboraviti ni politički kriterijum; članice EU nisu bile deo programa. Takva slika programa kod mene je proizvela prilično mučan utisak, jer sam se doživljavao stanovnikom jedne daleke svetske provincije, pripadnikom kulture bez statusa u globalnim političkim kategorizacijama. Morao sam da se identifikujem s kolegama iz raznih bliskoistočnih zemalja, u kojima naučne institucije nemaju tradiciju, a nisu ni dostigle potreban nivo razvoja. Naravno, ova uprošćena slika nema samo negativnu stranu, ali je često mogla biti shvaćena kao izazov našem nacionalnom identitetu, stručnom integritetu i dignitetu.

Drugi nivo hijerarhizovanosti nalazio se na interaktivnom nivou. Veoma brzo se tokom trajanja programa stvorila podela na tim fondacije koja daje stipendije, s jedne strane, i na stipendiste, s druge strane. To je bila relativno jasna podela uloga, koja je na konceptualnom nivou bila prilično definisana, dok je na interaktivnom nivou obilovala složenim odnosima. Predstavници fondacije su bili ljubazni i predusretljivi, igrajući povremeno podređenu ulogu u odnosima sa stipendistima.¹⁸ Kandidati su ponekad bili i istaknuti naučnici,

¹⁷ Signifikantno je da zemlje nisu bile adekvatno, odnosno proporcionalno zastupljene u programu. Srbija je imala svega dva predstavnika više od Crne Gore, iako je stanovništvo Srbije četrnaest puta brojnije od stanovništva Crne Gore, a univerziteti u Srbiji su mnogo stariji i brojniji od crnogorskih. Kosovo je stavljeno u isti rang sa Srbijom, iako to nije bila međunarodno priznata država. Stipendisti iz Srbije su u mnogim situacijama morali da se određuju kao stanovnici države "Srbija i Crna Gora", iako ta država više ne postoji, što može direktno da se shvati kao provokacija ili potcenjivanje. Takođe, u zemljama s islamskim stanovništvom, postojali su brojni drugi programi usavršavanja u inostranstvu koji u Srbiji nisu bili ponuđeni, čime se naučna populacija u Srbiji direktno diskriminisala budući da joj je bilo ponuđeno mnogo manje mogućnosti, odnosno njen status je bio neusklađen s veličinom zemlje, s brojnošću njenog stanovništva, s kvalitetom naučnih institucija, sa starošću države i doprinosom svetskoj kulturnoj baštini. Bilo je, dakle, mnogo osnova da se neko iz Srbije oseti kao ponižen, ili bar nejednak.

¹⁸ Njihova prividna ili stvarna inferiornost ili osujećenost u odnosu na stipendiste mogla se zapaziti na nekoliko nivoa. Stipendisti su, kao prvo, bili glavni akteri programa; on je, formalno, zbog njih napravljen, tako da je mnogo toga bilo podređeno njihovim potrebama, i oni su stalno bili u fokusu. Kao drugo, službenici Fondacije su teško mogli da ostvare socijalnu pokretljivost, odnosno teško su mogli da postanu stipendisti bilo koje vrste; jedan službenik je stalno pokušavao da se prijavi na neki program razmene, da sebi obezbedi post-doktorske studije, ali zbog toga što je na plat-

dok su predstavnici fondacije bili službenici. Međutim, ti službenici su imali kontrolu kako nad kontekstom, tako i nad diskursom. Oni su nam određivali šta ćemo i kad da radimo, o čemu ćemo da pričamo, koliko i za šta možemo da potrošimo novčanih sredstava i sl. Njihov pokušaj da održe disciplinu išao je ponekad i preko granica pristojnosti.¹⁹ Njihova nadređena pozicija zasnivala se kako na ulozi u programu, tako i na njihovom nacionalnom identitetu: službenici su bili Amerikanci, dok smo mi bili stranci.²⁰

Službenici su nas neprekidno držali pod kontrolom, starajući se da se program odvija po planu. Od nas su tražili da neprekidno ispunjavamo nekakve zadatke ili obaveze: učešće u on-line konferenciji, redovno pohađanje kurseva koje smo izabrali, slanje brojnih izveštaja (o učešću na konferencijama, o predavanjima koja smo držali i sl) itd. To je ponekad predstavljalo jako veliki pritisak, koji povremeno nisam bio u stanju ni da shvatim, ni da ispunim. Službenici su se koristili i prinudnom i uslovnom moći u tom smislu. Kada je prvi oblik moći u pitanju, uglavnom nisu kažnjavali, nego su pretili. Kada je drugi oblik u pitanju, nagrađivali su dobro izvršene zadatke.²¹ Kandidati su, sa svoje strane, imali određenu kontrolu nad procesom, i to u skladu s tim koliko im je ili nije do programa bilo stalo. Jedna stipendistkinja je pre nekoliko godina odlučila da samovoljno napusti program pre isteka roka, što je prouzrokovalo mnogo problema službenicima u Fondaciji. Njima je bilo stalo do uspeha programa, a bez naše saradnje to nije bilo moguće. Zato su obe strane u tom odnosu morale balansirati i truditi se da izbegavaju sukobe.

nom spisku institucije američke vlade nije mogao da konkuriše na programe koje finansira američka vlada. A za druge programe bi mu trebalo odsustvo koje sebi nije mogao da priušti. Iako su službenici mogli često odlaziti na kraći put u SAD, oni sebi nisu mogli priuštiti duži boravak tamo, niti su mogli steći takav status kakav su imali stipendisti. Iako je taj status problematičan, on je ipak obezbeđivao određeni ugled i uticaj.

¹⁹ Jednom prilikom su neki kandidati želeli da izbegnu jedno predavanje koje je bilo obavezno, ali su ih službenici videli i zapretili da će ih vratiti kući. Jednu kandidatkinju su kolege prijavile da je usred sedmice, dok traju predavanja, otišla na turističko putovanje po SAD, što je dovelo do toga da ona bude oštro ukorena i upozorena da će nakon sledeće eventualne greške morati da napusti program.

²⁰ Stipendisti su često smatrali da je proces orijentacije predug i zamoran, i da obuhvata stvari koje jednostavno nismo u stanju da primimo na teoretskom ili apstraktnom nivou. Da bismo neke od problema koji su se razmatrali mogli da percipiramo i razumemo morali smo da se s njima susretnemo u praksi. Agencija je, međutim, za nas spremila program koji je trebalo detaljno da nas upozna sa svim potencijalnim problemima i opasnostima, ali i da nam omogući da što manje vremena potrošimo na manje važne, proceduralne, administrativne stvari.

²¹ Ukoliko bismo bili aktivni na konferencijama koje je organizovala Agencija, dobijali bismo simboličnu novčanu stimulaciju i diplomu.

Sama grupa službenika bila je prilično raslojena, heterogenog sastava. Najviši slojevi te grupe su nam potpuno nedostižni, i možemo samo pretpostaviti ko su ti ljudi, šta i kako rade. Taj je sloj verovatno u sastavu američke vlade koji odobrava vrstu programa i sredstva potrebna za realizaciju istih. Verovatno taj sloj funkcioniše kao komisija i ima mešoviti, službeničko-stručni sastav. Na samom vrhu dostižne i vidljive službeničke populacije nalaze se istaknuti univerzitetski nastavnici koji određuju ideologiju i opšti način rada, pišu ili uređuju udžbenike i uputstva, kontrolišu i usklađuju različite segmente i nivoe rada, vrše konačnu selekciju kandidata i slično. Ispod njih se nalaze službenici s visokom stručnom spremom koji obavljaju organizacijski deo aktivnosti, a koji su američki državljani i žive i rade u SAD; oni se prvenstveno brinu za onaj deo programa koji dolazi nakon kvalifikacija, odnosno za onaj deo programa koji se odvija u SAD. Na kraju, postoji u svakoj od zemalja koja je u procesu razmene tim koji vodi poslove vezane za tu zemlju: organizuju konkurse, vrše prvu, formalnu selekciju kandidata, daju osnovne instrukcije itd. Vrh celog tog sastava je jednonacionalan, američki, dok je baza internacionalna. Na vrhu svakog nacionalnog tima nalazi se, opet, američki državljani; kancelariju u Srbiji vodi Amerikanka. Sama Agencija ima više programa razmene: neki se odnose na razmenu univerzitetskih nastavnika, neki na razmenu stručnjaka, a neki na razmenu srednjoškolaca.²² Dok smo s nižim slojevima

²² Treba razdvojiti Fondaciju, ili nevladinu organizaciju (Američki savet za međunarodno obrazovanje), koja obavlja organizacioni deo programa pod nazivom "JFDP", i konkretni program razmene (JFDP). Agencija ili organizacija radi istovremeno na većem broju programa razmene, tako da se ne može svesti samo na program o kome pišem. U tom smislu moguće je čitav proces staviti u kontekst delovanja nevladinih organizacija, ali je to tema koja prevazilazi zadatke ovog rada (o problemu delovanja NGO-a vidi više u DeMars, 2005). Ipak, može se "hipotetičko-deduktivnim metodom" izvršiti iščitavanje posrednih pokazatelja da ima smisla ceo program sagledati i u političkom kontekstu. Program je započeo 1994. godine, dakle, kada je prostor bivšeg SSSR-a i bivše SFRJ postao dostupan i zanimljiv određenim interesnim grupama. U početku je trajao godinu dana ili dva semestra, dok sada traje samo jedan semestar. Do prošle godine u njemu je godišnje učestvovalo preko 70 stipendista iz regiona, dok je danas taj broj sveden na oko 40. U njemu je u početku učestvovalo mnogo više zemalja nego što je to sada slučaj, a u skladu sa pristupom određenih zemalja Evropskoj uniji. Dakle, moglo bi se reći da dinamika razvoja projekta, kao i njegovog opadanja, prati neku logičnu liniju političkih interesovanja i uticaja određenih sila u određenom regionu. Naravno, ovo je samo konstrukcija, ali nije neodrživa. Znamo da mnogi programi dostižu najjači intenzitet onda kada je moguće izvršiti presudan uticaj na smer razvoja određenih zemalja, da bi značajno izgubili na intenzitetu kada se određena zemlja usmeri u odgovarajućem smeru; koliko ja znam, takav je slučaj sa programima koje finansira Soroš fondacija. Ova zlonamerna pretpostavka, koja se bazira na teoriji zavere, može se, naravno, čitati i na potpuno drugačiji, dobronameran način.

administratora programa imali stalnu komunikaciju, s najvišim slojevima smo se sretali samo na nekoliko predavanja, ili tokom konferencija.

Ono što je posebno zanimljivo jeste da se od početka programa nama pokušavao usaditi osećaj pripadnosti konkretnom programu, stvoriti osećaj solidarnosti i lojalnosti, pa i ponosa. Program nam je predstavljan kao nešto izuzetno vredno, a naša međusobna saradnja kao veliki potencijal i kapital. Ne može se reći da je bilo lako postati stipendista, ali u njemu nije uvek, i nije samo, učestvovala elita. Postoji među američkim programima razmene prilično nejasan hijerarhizovan odnos, koji se zasnivao na objektivnim i subjektivnim parametrima. U "subjektivne" parametre spadaju popularnost programa i njegov društveni uticaj, a u objektivne spada, na primer, visina stipendije, populacija kojoj je namenjen i procentualni odnos između broja kandidata i broja dobitnika. Fulbrajtova stipendija tako stoji na vrhu, dok program u kojem sam ja učestvovao stoji stepenicu niže, i to u skladu s većinom kriterijuma. Mnogi učesnici mog programa su zavideli Fulbrajtovcima, ili su se kajali što nisu tako konkurisali. Moj program je namenjen pre svega mlađim naučnicima koji žele da se usavršavaju, pa su, u skladu s tim, imali više obaveza, nešto niži status u zemlji prijema od Fulbrajtovac i manju slobodu delovanja. U suštini, iza obe stipendije u izvesnom smislu stoji ista struktura (američka vlada). Američke institucije su, opet, jednako tretirale oba programa, dajući značaj i jednom i drugom u gotovo istoj meri. Na našim okupljanjima, u Srbiji ili u SAD, uvek je bio neki predstavnik američke ambasade ili Stejt Departmenta, a svi smo nakon završetka programa mogli da postanemo pripadnici iste alumni organizacije; dobili smo, na primer, poziv da postanemo deo Fulbrajt porodice.²³

Oblici kontrole

Kontrola kojoj su stipendisti bili izloženi vršena je na više načina i nivoa.²⁴ Stipendisti su imali mogućnost da sami izaberu univerzitet u SAD na kojem

²³ Fulbrajt je neka vrsta kišobran programa, koji uključuje veći broj različitih programa koji međusobno stoje u donekle hijerarhijskom odnosu (vidi više u Bogdanović 2006).

²⁴ Sve vreme našeg boravka, a naročito tokom prve faze koja se nazivala orijentacija, mi smo slušali o važnosti obrazovanja i stekli utisak da iza cele priče stoje ljudi koji zaista veruju u dobronamernost cele akcije. Jedna od teza tih seminara bila je da u svetu opšte kompeticije može da se stvori sistem u kome apsolutno svi dobijaju. SAD uviđaju prednosti sopstvenog sistema, i omogućavaju stručnjacima iz ostataka sveta da se kod njih usavršavaju, svesni da će ulaganje u nas dovesti do opšteg razvoja koji će doprineti svima da se razvijaju. Jedan od primera za to bio je u oblasti prirede, a posebno je bila spomenuta kompjuterska tehnologija. Nijedan deo američkih

će provesti program. Međutim, da bi mogli da biraju, trebalo je da imaju neki kontakt ili vezu koja bi za njih garantovala i želela da ih primi. Većina kandidata to nije imala, pa je za njih Agencija birala univerzitet, a u skladu sa zahtevima koje je primila.²⁵ Procedura je bila takva da smo mi, nakon perioda kvalifikacije, bili ponuđeni kao kadar svim univerzitetima koji se nalaze u tom programu razmene. Zainteresovani univerziteti su birali one stručnjake kojima bi mogli nešto da ponude, odnosno stručnjake od kojih mogu nešto da dobiju. Ukoliko je bilo više zainteresovanih univerziteta za istog kandidata, Agencija se odlučivala za najpovoljniju varijantu. To je dovelo do toga da su stipendisti odlazili na razne univerzitete, nejednakog kvaliteta i nejednake udaljenosti, i usavršavali se u različitim uslovima. U skladu s tim, visina stipendija je bile različite, i varirala je od 1250 USD mesečno (Alabama), do 1980 USD (Kalifornija), što je zavisilo od cene osnovnih životnih troškova u datom gradu. U principu, svi su proporcionalno dobili isto, i mogli su tim iznosom da podmire zakup stana ili sobe, troškove ishrane, i da im još nešto ostane. Status stipendista na univerzitetima prijema bio je različit, i zavisio je od statusa i vrste izabranog univerziteta, a znatno manje od kvaliteta ili stručnosti stipendiste: oni koji su dobili najprestižnije univerzitete (Berkeley, Kolumbija, Stanford), morali su se više boriti za priznanje i prihvatanje od strane predstavnika univerziteta, od onih koji su otišli na manje univerzitete.²⁶

kompjutera ne proizvodi se u SAD-u, ali je to u suštini američki proizvod. Preko tog proizvoda korist izvlače američke kompanije, ali i siromašne zemlje u kojima se proizvodnja obavlja, zato što oni tamo ne bi mogli na drugi način da to stanovništvo zaposle. Zdravo takmičenje dovodi do opšteg razvoja i unapređivanja.

²⁵ Manje od 10 procenata kandidata iz grupe stipendista iz celog regiona mogla je da utiče na izbor univerziteta domaćina, što nam govori da su stipendisti imali jako malo uticaja na kontekst u kome će provesti program.

²⁶ Oblici kontrole na studijskim boravcima su složeni, i prilikom njihove analize mora se uzeti u obzir mnogo parametara: slobodno vreme, visina primanja, uslovi i/ili kvalitet života, ugled i uticaj, stečeni iskustveni kapital i sl. Jedan moj kolega je pre par godina boravio na istom univerzitetu u SAD kao i ja (Pittsburgh) u svojstvu gostujućeg profesora. On nije bio ni u kakvom programu razmene, već ga je Univerzitet direktno angažovao i plaćao. Njegovi mesečni prihodi su u SAD bili znatno veći od moje stipendije, a imao je i veći uticaj na proces nastave, kao i veći ugled među kolegama i studentima. Međutim, ne bi se moglo reći da je imao veću kontrolu nad svim aspektima svog života od mene. Imao je mnogo više obaveza, te je imao manje slobodnog vremena na raspolaganju: mnogo je manje putovao po SAD od mene, i nije mogao sebi da obezbedi stalnu prisutnost porodice tokom svog boravka. Njegova primanja, iako veća od mojih, nisu bila dovoljna da bi sebi obezbedio mnogo bolje uslove života: imao je nešto lepši i nešto veći stan u nešto cenjenijem delu grada ali, kao i ja, nije sebi mogao da priušti luksuz da kupuje organsku hranu ili da ima kola. Čak nam je na radnom mestu bio dodeljen i isti radni prostor, i isti kompjuter. Osim toga, on je bio lišen dobijanja mnogih informacija kojima su mene snabdevali; tu mislim na

Kontrola se ogledala i u činjenici da su stipendisti bili prostorno ograničeni. Oni nisu smeli da napuštaju SAD bez odobrenja Fondacije, tačnije, oni to teško da su i mogli: i za Meksiko i za Kanadu bila im je potrebna viza. Povratne karte nam nisu bile izvađene, tako da nismo mogli samovoljno da napustimo program bez finansijske štete po nas. Nakon završetka programa imamo obavezu da bar dve godine izbegavamo ulazak u SAD; taj period treba da provedemo u svojoj zemlji unapređujući sistem obrazovanja. Ta zabrana je mogla biti prekršena, s tim da se svaki novi boravak u SAD, tokom perioda "liminalnosti", dodavao tom vremenskom periodu koji je trebalo da provedemo van SAD. Viza koju smo dobili imala je period trajanja tačno koliko je bilo potrebno: pet meseci. Mi ni na koji način nismo bili stimulisani da pokušamo u SAD da ostanemo, naprotiv; mi smo bili primorani da svoje sposobnosti koristimo u svojoj zemlji. Mi nismo bili povlašćeni u odnosu na obične turiste u SAD; mi smo u odnosu na njih bili diskriminisani, jer gotovo svaki turista dobija vizu na nekoliko godina, dok smo mi imali vizu na nekoliko meseci.²⁷ Bili smo ograničeni i u pogledu želje da ostvarimo dodatnu zaradu. Bilo nam je dozvoljeno da tražimo dodatni posao samo u struci, s tim da ta zarada ne pređe 500 USD mesečno. Ukoliko bismo zaradili više od toga, odbijala bi nam se odgovarajuća suma od stipendije. Dakle, bili smo u neravnopravnom položaju i u odnosu na obične, nekvalifikovane radnike. Ukoliko bismo hteli da dovedemo porodicu, procedura je bila izuzetno duga, komplikovana i zahtevna, a porodica nije mogla ostati duže od dva meseca s nama; tačno je bilo propisano od kada do kada je moguće da porodica boravi u SAD. Razlozi za to su bili razumljivi: porodica je smetnja i njeno prisustvo onemogućava maksimalan učinak. Da bi porodica kod nas mogla boraviti, morali smo da imamo stan odgovarajuće kvadrature, na primer, što je znatno otežavalo i poskupljivalo ceo postupak. Moja porodica je zbog toga došla sa turističkom vizom, koja je znatno jednostavnija za dobijanje, ali koja ipak nosi određenu dozu neizvesnosti. Na taj način smo u izvesnoj meri mogli da zaobiđemo određenu proce-

podatke o američkom obrazovnom sistemu u celini. S druge strane, on je direktno i praktično, kao akter, iskusio odnos nastavnik-student u američkim uslovima, što ja nisam bio u prilici.

²⁷ To nam je govorilo nekoliko stvari. Kao prvo, mi SAD-u nismo zaista potrebni, mi nismo mnogo značajni. Kao drugo, SAD ima interes da nas kao svoje "agente" drži u sredini gde možemo najviše da im budemo od koristi, u našoj domovini: SAD nisu mesto gde smo mi potrebni, i gde možemo nešto da pružimo. To znači da su SAD globalna sila koja svoj uticaj više ne bazira samo na teritoriji, nego na širokoj mreži koja se nalazi svuda u svetu. Kao treće, mi se moramo čuvati da se ne diskreditujemo, jer se moramo vratiti u svoju staru sredinu: ma koliko nam se SAD svidelo, oni nisu naša prirodna sredina, i mi nećemo tamo ostati. Tu se demonstrirala moć SAD kao zemlje, jer ona nije od nas ništa zahtevala: pokazivala nam je koliko smo strateški beznačajni, iako možemo biti korisni kao saradnici.

duru i sebi damo više slobode: Agencija nije mogla da kontroliše dolazak porodice na ovaj način, što znači da je porodica mogla, koristeći turističku vizu, da ostane sa nama i duže, a mi nismo morali da obezbeđujemo specijalne uslove (veliki stan). Uz sve to, mi smo za svaku sitnicu morali da se javljamo svom koordinatorskom na univerzitetu na kome boravimo, kako bi on znao gde se nalazimo i šta radimo.²⁸ Imali smo i bezbroj obaveza, i za svaku od njih smo morali da podnosimo pisani izveštaj, u standardizovanoj formi.

Formalne obaveze

Naš način života u SAD bio je omeđen i određen našim osnovnim obavezama, koje su predstavljale okvir kako našeg ponašanja, tako i naše identifikacije. Postojalo je nekoliko obaveza koje nisu mogle biti izbegnute, i nekoliko manje obaveznih zadataka koje smo mogli da izbegnemo. Morali smo, kao prvo, da ispunimo sijaset administrativnih zahteva kako bismo postali punopravni i vidljivi privremeni građani SAD: to je konkretno značilo da treba da nađemo stan ili sobu (da dobijemo adresu boravišta), da dobijemo telefonski broj (mobilni), da otvorimo račun u banci, da dobijemo SSN (Social Security Number – neka vrsta osiguranja ili identifikacione kartice kojom definišemo svoj status u SAD), da izvadimo univerzitetsku identifikacionu karticu, da dobijemo univerzitetsku e-mail adresu i dobijemo pristup univerzitetskoj internet mreži, da na kraju boravka popunimo poresku prijavu itd. To nam je zadavalo dosta briga, i na ispunjavanje tih obaveza odlazilo je prilično vremena, naročito na početku. Time smo postajali dostupni svakoj vrsti kontrole i na sebe preuzimali mnoge dodatne obaveze, ali smo istovremeno time sticali i razna prava: kupovina preko interneta, iznajmljivanje automobila i sl. Kao drugo, morali smo da izaberemo kurseve na univerzitetu prijema koje ćemo slušati, posmatrati, pohađati. Morali smo da izaberemo najmanje četiri kursa, a mogli smo i mnogo više. Od nas je zavisilo koji ćemo modus pohađanja kurseva izabrati: mogli smo samo da posmatramo te kurseve te da ih na kraju evaluiramo, mogli smo aktivno da učestvujemo na tim kursevima, a mogli smo i da izaberemo da se ponašamo isto kao studenti, tj. da slušamo predavanja, radimo sve zadatke predviđene kursem i polažemo ispit.

²⁸ Sami univerziteti na koje smo poslani imali su nekoliko stepena kontrole, koji su predstavljali barijere ili granice naše slobode, ali su bili i naša pomoć. Postojao je koordinatorski, koji je obično bio osoba koja rešava tehnička pitanja, i savetnik ili mentor, koji je bio stručno lice. Tu su bili i profesori kurseva koje smo posmatrali. Mi smo mogli da izaberemo da li ćemo samo posmatrati kurs, da li ćemo u njemu nekako učestvovati, na koji način i u kojoj meri. Neki su izabrali da prođu ceo program kursa sa završnim ispitom, dok su neki, obično stariji, želeli samo da posmatraju kurs i pomalo se uključuju u diskusije.

Kao treće, morali smo da uradimo neko istraživanje, da uradimo neki projekat. U okviru svog primarnog polja istraživanja trebalo je da izaberemo jedan problem koji ćemo pokušati da istražimo i/ili proučimo. Ja sam izabrao da proučavam srpsku zajednicu u Pitsburgu. Kao četvrto, morali smo da volontiramo u nekoj od američkih humanitarnih ili socijalnih organizacija. Da bismo potpunije shvatili američki sistem, trebalo je da se aktivno uključimo u širu društvenu zajednicu. Neke kolege su izabrale da drže časove engleskog jezika raznim etničkim grupama, a ja sam izabrao da radim nešto manuelno: popravljao sam stari nameštaj koji se zatim poklanjao socijalno ugroženim grupama. To sam radio u okviru studentske humanitarne organizacije. Budući da sam imao obavezu da dva puta izvršim ovu obavezu, drugi put sam izabrao da pomažem tokom skupa jedne male verske zajednice. Kao peto, morali smo da redovno šaljemo izveštaje o našem radu, i da učestvujemo u on-line konferenciji koja je bila organizovana za stipendiste. To je meni bio najstresniji aspekt našeg angažovanja, jer je trebalo stalno popunjavati neke formulare, i baviti se stvarima kojima se nisam bavio ni u Srbiji. Kao šesto, poželjno je bilo da posetimo neku naučnu konferenciju u SAD. Imali smo određeni, dodatni budžet koji smo mogli iskoristiti za učešće na nekoj konferenciji ili za kupovinu knjiga. To je zahtevalo mnogo pripreme i planiranja, i dosta angažovanja. Poželjno je bilo, kao sedmo, i da održimo bar jedno predavanje na univerzitetu. Univerziteti imaju neformalne oblike predavanja, koji su otvoreni za javnost, i u okviru kojih je moguće slušati o temama koje nisu striktno vezane za nastavni program. Takođe, mogli smo biti angažovani da u okviru nekog kursa održimo jedno ili više predavanja. Ja sam održao dva predavanja, od kojih je jedno spadalo u prvi tip i bilo je održano na Univerzitetu u Pitsburgu, a drugo je spadalo u drugi tip i bilo je održano na Univerzitetu u Čikagu.

Reintegracija

Četvrta faza bila je obeležena reintegracijom u staru sredinu i ispunjavanjem poslednjih obaveza prema Fondaciji (ocenjivanje celog projekta, učešće u daljoj promociji programa). Reintegracija je obuhvatala pokušaj kapitalizacije iskustava sa studijskog putovanja. Međutim, to nije išlo glatko, jer je bilo premalo zainteresovanih u zemlji porekla, a mogućnosti primene iskustava su bile male. Malo autoriteta koje smo dobili na osnovu našeg studijskog boravka nije imalo nikakvog uticaja na promenu našeg statusa. Može se reći da društvo nije bilo spremno da bilo šta od našeg boravka iskoristi. Niko od nas nije tražio da podnesemo detaljan izveštaj, niti je od nas traženo da držimo predavanja ili obuku kadrova. Svako interesovanje se završavalo na nivou individualnih razgovora s kolegama ili prijateljima, a mi smo žarko želeli da prenesemo svoja iskustva,

smatrajući da imamo šta da kažemo.²⁹ Na taj način može se reći da pomenuti program nije doveo do bilo kakve promene statusa stipendista u zemlji porekla, osim kroz izvesno, i privremeno, uvažavanje od strane pojedinih kolega. Jedini benefit u tom smislu ostvaren je kroz to što je svako od nas postao vidljiv na nivou međunarodne zajednice stručnjaka za određenu oblast.

Završna analiza i zaključak

U ovom radu želeo sam da razmotrim proces razmene stručnjaka, odnosno proces stručnog usavršavanja naučnih radnika i univerzitetskih nastavnika. Ovaj proces je teško kategorizovati u skladu s postojećim modelima u diskursu pokretljivosti (prostorne i socijalne pokretljivosti). Nakon što sam učestvovao u jednom konkretnom programu razmene došao sam do uverenja da mogu donekle da pružim određeni doprinos razumevanju ovog problema. On se može povezati s banalnom ili vulgarnom idejom o distribuciji moći, ali je neophodno nastaviti sa sistematskim istraživanjima kako bi se došlo do uobličene predstave o njemu. Odlučio sam zato da napravim jednu etnografiju konkretnog programa, da napravim neku vrstu studije slučaja, koja će istražiti pomenute hipoteze ili predstave. Na osnovu posmatranja s učestvovanjem, analize štampanog materijala koje sam tokom te razmene dobio ili kupio, upoređivanja različitih podataka, sistematizacije sopstvenog iskustva, kao i na osnovu brojnih neformalnih intervjua s različitim akterima i faktorima u tom procesu, pokušao sam da proverim funkcionalnost ili primenljivost teorije o moći u pogledu konceptualizacije i kontekstualizacije pomenutog procesa. Može se reći da je diskurs moći u dovoljnoj meri funkcionalan, i da omogućava da sagledamo mnoge manje vidljive aspekte proučavanog problema. Posebno sam se bazirao na razmatranje dva aspekta fenomena moći: ravnoteže moći, s jedne strane, i poniženja, s druge strane.

²⁹ Sve američke institucije na kojima sam boravio želele su da održim neko predavanje, da učestvujem u nekim diskusijama, da razmenim s njima iskustva. Ulagale su dosta vremena, napora i novca da bi čuli šta imam da kažem, iako verovatno u mnogim slučajevima nisu smatrali da ću im ponuditi nešto vredno. Njihovi istaknuti profesori su na taj način ostvarivali vrlo suptilan uticaj na stipendiste, priključujući nas velikoj grupi istočnoevropskih stručnjaka koji su im lojalni, odnosno s kojima saraduju. Na taj način stvarali su veliku bazu saradnika ili informanata. Ja sam se povremeno osećao ne kao stručnjak za određeni teorijski ili naučni problem, već kao informant za određeni region. Moja potčinjenost njihovim stručnjacima bila je suptilno ispoljena kroz razne vidove saradnje. S druge strane, nijedna naša institucija, osim srpskog ogranka Fondacije koja nas je poslala u SAD, nije se nakon našeg povratka sa studijskog putovanja potrudila da čuje naša iskustva sa studijskog boravka.

Osnovna teza da je razmena stručnjaka, ili program usavršavanja, jedan aspekt korišćenja naučnog diskursa za distribuciju i reprodukciju moći, pokazala se opravdanom mada, naravno, ovde nije mogla biti i dokazana. Međunarodna razmena stručnjaka je okvir ili sredstvo kojim se, između ostalog, vrši hijerarhizacija obrazovnih sistema različitih zemalja, procenjuje međusobni uticaj i mogućnost kontrole. Njome se distribuira moć u skladu s potencijalnim i već realizovanim moćima. Činjenica da se takvi programi nazivaju razmenama ne može potpuno da odagna strah manje moćnih učesnika da će u okviru tih programa biti eksploatisani. Teško je, međutim, o tim programima govoriti uopšteno, jer se oni međusobno razlikuju u mnogo čemu. Zato je neophodno napraviti neku vrstu sistematizacije tih programa u skladu s određenim kriterijumima ili parametrima. Svaki konkretni program mora se precizno opisati i definisati kako bi procesi koji se u okviru njega dešavaju pravilno kontekstualizovali. Drugim rečima, budući da, kada su ovi programi u pitanju, postoji velika terminološka neujednačenost i zbrka, neophodno je u ovakva proučavanja uvesti malo više preciznosti.

U ovom radu analiziran je program koji je finansiran od strane jedne nacionalne institucije u zemlji prijema, u okviru koga postoji mnogo posrednika koji ima osu ili težište, i koji je jednosmeran. Preciznije rečeno, to je jedan program stručnog usavršavanja čiji je karakter na vrlo specifičan način stvarao preduslove za distribuciju moći na svim nivoima. Takav program finansira najmoćniji učesnik, i on, pretpostavlja se, izvlači iz njega i najveću dobit, čime se reprodukuje već postojeći sistem dominacije i potčinjavanja. Naravno, to je jedna uprošćena vizija koja ima mnogo nivoa, aspekata i dimenzija, na kojima se distribucija i reprodukcija vrše na drugačiji način, i sa donekle drugačijim rezultatima. Tu pre svega mislim na individualni i interaktivni nivo, na kome su smer i intenzitet ovog procesa relativni i promenljivi. Programi razmene pomenutog tipa, na manifestnom nivou, i u konceptualnom smislu, ne vrše reprodukciju moći: njihov cilj je da stvore drugačiji, nekompetitivni ambijent u kome će svi akteri izvlačiti koristi i napredovati. Na latentnom nivou, pokazuje se da programi usavršavanja imaju mnogo potencijala da prerastu u odliv mozgova, ali i da drugim strategijama i tehnikama reprodukuju odnose moći koji već postoje.

Programi razmene, nasuprot uvreženom mišljenju, samo potencijalno predstavljaju regrutaciju kadrova koje treba privući u neku zemlju za stalno. Prerastanje programa usavršavanja u odliv dešava se prilično retko, ako je suditi po programu u kome sam ja učestvovao. Takvi programi su pre pokušaj da finansijeri, koji su po pravilu iz razvijenih zemalja, u sopstveni sistem uliju malo "sveže krvi", odnosno novih ideja od stranih stručnjaka, koji će privremeno predavati na američkim univerzitetima. Osim toga, taj program je i oblik stvaranja baze naučnih "agenata" koji će i nakon završetka programa pokušavati da održe kontakt s univerzitetima u SAD, i time u izvesnom smislu raditi na

njihovom unapređivanju. Ne treba zanemariti ni to što je svaki program razmene u izvesnom smislu inicijalni, kvalifikacioni, jer se na osnovu učešća u njemu otvaraju mogućnosti za pristup mnogim drugim fondovima, programima i projektima. Još tokom trajanja programa koji sam proučavao, a naročito nakon njegovog završetka, stipendistima je bila data mogućnost da konkurišu za neke nove projekte ili programe koji su nedostupni široj javnosti. To znači da se programi razmene ne mogu proučavati odvojeno, svaki zasebno, već da svaki program predstavlja element sistema čiji se tok i logika ne mogu unapred predvideti i razumeti. Veliki broj učesnika proučavanog programa već je ranije učestvovao u nekim drugim programima, pa priča o ovom programu u slučaju svakog stipendiste ima složenu predistoriju i neizvestan epilog.

Moć se u proučavanom programu demonstrirala na nekoliko planova, tako da možemo izdvojiti nekoliko vrsta demonstracija moći: konceptualnu (ideja programa i motivi), proceduralnu (postupci i pravila), interaktivnu (međuljudski odnosi) i utilitarnu (u vezi s posledicama ili rezultatima).

Program o kome je reč potvrđuje postojanje i funkcionisanje procesa reprodukcije moći kako na međunarodnom, tako i na unutar državnim planu. Stipendisti, ljudi koji su subjekti programa razmene, susreću se s raznim oblicima i nivoima kontrole i sankcija, koji se primenjuju od strane različitih faktora. U svrhu kontrole koriste se i meka (uticaj ili uslovna moć) i tvrda moć (pozitivne i negativne sankcije), pri čemu nije uvek jasno kako u svakoj konkretnoj situaciji te oblike možemo razlikovati. Na svakom od nivoa (konceptualnom, institucionalnom, individualnom i interaktivnom) učesnicima je na različit način objašnjivano ili tumačeno šta se od njih očekuje i šta im se nudi. Zemlja prijema je učinila sebe, odnosno svoj sistem obrazovanja veoma privlačnim, i na osnovu toga mogla je da kontroliše proces vrlo efikasno.

Institucionalna ili disciplinarna pripadnost se pokazala kao važan kriterijum za odabir kandidata. Oni koji su vezani za neke institucije imaju privilegiju da učestvuju na programu, čime se vrši dodatno pooštavanje razlika i distanciranosti između institucionalnih i vaninstitucionalnih stručnjaka.

Ovaj proces može se podeliti na nekoliko užih naučnih problema: problem identiteta, problem društvenih uloga, problem migracija i akulturacije, problem ekonomske isplativosti, problem socijalizacije i integracije itd.

Analiza je pokazala da tokom procesa različiti subjekti pokušavaju da kontrolišu proces ili situaciju, trudeći se da ostvare uticaj oslanjajući se na različite resurse. Manipulišući željom kandidata da borave u SAD, davalac stipendije ih je primoravao na ispunjavanje zadataka koji nisu bili ni laki, ni razumljivi, ni produktivni, ponekad ni smisleni. Zemlja porekla, ili matične institucije u zemlji porekla, trudile su se da ne izgube dostojanstvo i uticaj, a to su činile na dva načina: ignorisanjem procesa, odnosno ignorisanjem njegovih rezultata, minimiziranjem njegovog značaja, ali i stvaranjem namernih i nenamernih praktičnih poteškoća manjeg intenziteta stipendistima i njihovom diskrimina-

cijom. Istovremeno, pokazalo se da faktori u zemlji porekla nemaju resurse i/ili sposobnosti da adekvatno isprate pomenuti proces, odnosno da kapitalizuju njegove rezultate. Kandidati su levitirali između ta dva sistema ili faktora (zemlja porekla i Agencija), a u taj odnos povremeno se mešao i treći faktor: država SAD. Ovaj treći faktor je, sa svoje strane, štitio svoju sferu uticaja doslovno se pridržavajući zakona i ne menjajući svoja pravila, čak i ako su oni bili upereni protiv uspeha samog programa. Ljudi koji su neposredno rukovodili programom, službenici, bez obzira na konkretnu funkciju, menjali su stranu kojoj su bili lojalni ili sa kojom su se solidarisali: povremeno su bili agenti svoje fondacije, povremeno državni službenici, a povremeno kolege stipendistima. Sami stipendisti su bili izloženi raznim oblicima poniženja, što je govorilo da njihovo investiranje u proces dobijanja više moći mora biti skopčano s privremenim odustajanjem od moći i dostojanstva, odnosno sa suspendovanjem njihovih već stečenih moći u zemlji porekla. Mnogi od njih su u zemlji prijema bili u nižem statusu od onoga koji su imali u zemlji porekla, a obavljali su razne zadatke koji su u određenoj meri vređali njihovo dostojanstvo.

Razmatrani proces može se, kao prvo, analizirati tako što će se podeliti na različite faze. Tada ga možemo podeliti na fazu odlučivanja, pripremnu fazu ili fazu kvalifikacija, na fazu realizacije programa, i na fazu prerađivanja utisaka i eksploatacije iskustava, ili fazu reintegracije. Tokom svih tih faza primetno je da diskurs moći pokazuje visok stepen upotrebljivosti.

Pomenuti proces moguće je razumeti i razlaganjem na osnovne ili bitne faktore ili subjekte. U tom smislu imamo podelu na stipendiste, davaoce stipendija i dodatne faktore. Svaka od tih kategorija može se raslojiti, mada to raslojavanje nije u jednakoj meri funkcionalno kod svake od ovih kategorija. Stipendisti se međusobno razlikuju uglavnom samo po zemlji iz koje dolaze. Ostale činjenice u vezi s njima nisu presudne, ali nisu ponekad ni nebitne. Oni koji su se prijavili u program kao asistenti, i koji su mlađi po godinama, pokazivali su veću želju da uče, da ispune sve zadatke i imali su više koristi od učešća u programu. Oni koji su se prijavili u zrelim godinama, u statusu docenta ili profesora, bili su ponekad distancirani i nevoljno su prihvatili pojedine elemente programa. Zbog godina i zvanja, ponekad i zbog znanja, njima su izvesne stvari bile tolerisane. Pod sintagmom "davaoci stipendije", s druge strane, podrazumeva se veći broj subjekata koji međusobno stoje u hijerarhijskom odnosu, imaju različite funkcije i različit uticaj na proces. Oni su imali zadatak da motivišu i kontrolišu stipendiste. Tu su, međutim, bili i dodatni faktori, u koje mogu da se ubroje država SAD i njena administracija i država Srbija i njena administracija, uključujući i matičnu ustanovu stipendista. Ova treća grupa kreirala je nepromenljivi okvir unutar koga su se davaoci stipendija i stipendisti kretali, kome su se morali prilagođavati. U skladu s tim, na interaktivnom nivou, odnosi moći su se bazirali na osnovu godina starosti, statusa u zemlji porekla, uloge koja se igra u procesu, ličnih osobina itd.

Kao treće, program je moguće analizirati i s obzirom na uloge koje su akteri morali igrati, odnosno s obzirom na konkretne zadatke koje su učesnici morali da izvršavaju. Tada ceo proces možemo sagledati kao sistem međusobno povezanih akcija koje se odvijaju u sferi administrativnih poslova, poslova koji su u vezi sa stručnim usavršavanjem, medicinskom negom ili zaštitom, turizmom itd. Ovaj aspekt analize pokazuje postojanje prinudne ili kompenzacijske moći, koja se tokom procesa neprimetno iz meke moći, ili neke vrste uslovne moći, pretvorila u ove malignije oblike.

Ceo proces moguće je analizirati i s obzirom na sankcije kojima su stipendisti ili davaoci stipendija bili izloženi. U okviru samog programa potencijalne sankcije su se kretale na liniji uključivanje – isključivanje iz programa, odnosno davanja i dobijanja manjih kazni ili stimulacija tokom programa. Međutim, budući zavisni i od državne administracije, stipendisti su morali voditi računa i o zakonima zemlje u kojoj deluju. Tako se javljala i potencijalna opasnost od negativnih državnih sankcija. Na primer, mi smo morali da poštujemo proceduru za prijavu poreza, i bili smo jako zastrašeni mogućnošću da budemo, ukoliko nešto izostavimo ili prekoračimo rok, sankcionisani.

Posmatrani program razmene obeležen je odnosom aktivnog partnera, s jedne strane, i pasivnog partnera, s druge strane. U svim segmentima programa, srpske institucije su bile pasivne i/ili nemoćne: i u pogledu osmišljavanja programa, i u fazi realizacije programa, i u fazi kapitalizacije rezultata programa. Institucije SAD su, opet, igrale sasvim drugačiju ulogu. Čini se da tokom programa razmene moćne države, ili moćni univerziteti, izvlače više benefita na institucionalnom nivou, dok je u manje moćnim državama, odnosno na manje uspešnim ili siromašnijim univerzitetima, primetniji pozitivan uticaj razmene na individualnom nivou. U razvijenim zemljama postoji sistemsko ili institucionalizovano rešenje za prerađivanje utisaka dobijenih u tom programu, i za implementaciju prerađenih, sređenih i operacionalizovanih iskustava.³⁰ Manje razvijene države nisu u stanju da iskoriste znanje koje njihovi stručnjaci stiču tokom razmene, pa se ogromna količina moći koju stiču stručnjaci iz Srbije na osnovu boravka u inostranstvu, gubi prilikom (ne)distribucije unutar Srbije. Dejstvo programa i njegov efekat zadržavaju se na individualnom i interaktivnom nivou.

³⁰ Mnogo kasnije uvideo sam ekonomske razloge za davanje stipendije. Mi smo kao stipendisti kompletnu našu stipendiju potrošili u SAD, pa čak smo potrošili i nešto naših ušteđenih para koje smo poneli od kuće, kako bismo putovali ili se provodili u SAD. To znači da je vlada SAD posredno, preko nas, stimulisala sopstvenu privredu: našim parama posredno su stimulisani avio i železnički saobraćaj, proizvođače hrane, izdavače, uslužni sektor itd. Zemlja prijema je na taj način kupila naše simpatije bez ulaganja: stekli su prijatelje ili bar u nekoj meri lobiste, a samo su vršili preraspodelu sredstava u okviru svog sistema.

Izvori

Obradović: Moramo sprečiti odliv mozgova.
<http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/296012/Obradovic-Moramo-spreciti-odliv-mozgo-va>, 18.12.2011.

Literatura

- Bain, K. 2004. *What the Best College Teachers Do*. Cambridge, Massachusetts – London, England: Harvard University Press.
- Bogdanović, M. (ed.) 2006. Fulbright: Almanac 1964 – 2006. Beograd: Fulbright Alumni Association of Serbia and Montenegro.
- Capra, F. 2002. *The Hidden Connections*. London: HarperCollins Publishers.
- DeMars, W.E. 2005. *NGOs and Transnational Networks: Wild Cards in World Politics*. London: Pluto Press.
- Eckel, P. D. and J.E.King. 2006. *An Overview of Higher Education in the United States: Diversity, Access and the Role of the Marketplace*. Washington: American Council on Education.
- Grečić, V. 2010. *Srpska naučna dijaspora: "tamo i ovde"*. Beograd: Institut za međunarodnu politiku i privredu.
- Group of Authors 2005. *Bridging Troubled Waters: Competition, Cooperation and the Public Good in Independent and Public Higher Education*. Washington: American Council on Education.
- Nye, J.S. 2009. *Understanding International Conflicts: An Introduction to Theory and History*. New York: Pearson – Longman.
- Van Dijk T.A. 2008. *Discourse and Power*. New York: Palgrave Macmillan.
- Waldron, J. 1995. On Humiliation (Review of "Humiliation, and Other Essays on Honor, Social Discomfort, and Violence" by W.I.Miller). *Michigan Law Review* 93 (6): 1787 – 1804.

Saša Nedeljković

Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy, Belgrade

Vocational Training in the US as an Anthropological Issue:
International Exchange Programs for Scientists as a Framework
for the Study of Distribution and Reproduction of Power

The discourse of science is often used to validate or conceal the ways in which power is distributed and reproduced within a society. It is rarely, however, perceived or conceptualized in this manner. Certain aspects of professional scientific activity or the system of higher education are especially prone to

use in such a manner: I am referring especially to international exchange programs for scientists and university professors. By participating in a program like this I was in the position to observe many aspects of this process which aren't visible at first glance, and I was able to analyze them using the concept of power. In this paper I will attempt to give a detailed description and contextualization of the basic factors and actors of this process, and I will offer a model for future analyses of issues similar to this.

Key words: international exchange, professional scientists, university professors, U.S.A., Serbia, anthropology, power

Formation professionnelle aux USA en tant que problème anthropologique: programme d'échange international des chercheurs comme cadre de l'étude de la distribution et de la reproduction du pouvoir

Le discours sur la science est souvent utilisé pour justifier ou pour dissimuler la distribution et la reproduction du pouvoir dans la société, bien qu'il ne soit souvent perçu ni conceptualisé comme tel. Certains aspects de l'activité scientifique, ou du système universitaire, sont particulièrement exposés à une utilisation à ces fins-là: je pense, avant tout, à des programmes d'échange international des chercheurs et des enseignants universitaires. Participant à un tel programme, j'ai été en état de constater de nombreux aspects moins perceptibles d'un tel processus, et de les analyser à l'aide de la notion du pouvoir. Dans cet article je vais tenter de faire une description et une contextualisation des principaux facteurs et acteurs de ce processus, et de proposer un modèle d'analyse des problèmes de cet ordre.

Mots clés : échange international chercheurs, enseignants universitaires, Etats-Unis, Serbie, anthropologie, pouvoir

Primljeno: 30.12.2011.

Prihvaćeno: 22.01.2012.